

“BUDDIZM DINI TARIXI VA ASOSIY G'OYALARI”

Bazarova Irodaxon Ravshanbekova

Kokand universiteti Andijon filiali Tarix va ijtimoiy fanlari kafedrası, Phd

Tavakkalova Gulsanamxon

Kokand universiteti Andijon filiali Davolash ishi yo'nalishi 2- bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada buddizm dinining kelib chiqish tarixi, uning asoschilaridan biri hisoblangan Siddxarta Gautamaning hayoti va faoliyati, shuningdek, buddizm ta'limotining asosiy falsafiy g'oyalari, ya'ni To'rtta Oliy Haqiqat, Sakkiz Qirrali Yo'l, karma va nirvana tushunchalari keng ko'lamda tahlil etiladi. Maqolada buddizmning Janubiy, Sharqiy va Markaziy Osiyo bo'ylab tarqalishi, uning turli yo'nalishlariga xos xususiyatlar — Theravada va Mahayana — hamda din jahon madaniyati va falsafasiga qo'shgan hissasi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: buddizm, Siddxarta Gautama, nirvana, karma, To'rtta Oliy Haqiqat, Sakkiz Qirrali Yo'l, Theravada, Mahayana, dharma, sangha.

Annotation

This article examines the historical origins of Buddhism, the life and activities of Siddhartha Gautama, who is regarded as the founder of Buddhism, as well as the main philosophical concepts of Buddhist teachings, including the Four Noble Truths, the Noble Eightfold Path, karma, and nirvana. The article also discusses the spread of Buddhism throughout South, East, and Central Asia, the distinctive characteristics of its major traditions—Theravada and Mahayana—and the contribution of Buddhism to world culture and philosophy.

Keywords: Buddhism, Siddhartha Gautama, Nirvana, Karma, Four Noble Truths, Noble Eightfold Path, Theravada, Mahayana, Dharma, Sangha.

Аннотация

В данной статье рассматриваются история возникновения буддизма, жизнь и деятельность Сиддхартхи Гаутамы, считающегося основателем буддизма, а также основные философские идеи буддийского учения, включая Четыре Благородные Истины, Восьмеричный Путь, концепции кармы и нирваны. В статье также анализируется распространение буддизма в Южной, Восточной и Центральной Азии, особенности его основных направлений — Тхеравады и Махаяны, а также вклад буддизма в мировую культуру и философию.

Ключевые слова: буддизм, Сиддхартха Гаутама, нирвана, карма, Четыре Благородные Истины, Восьмеричный Путь, Тхеравада, Махаяна, дхарма, сангха.

Insoniyat tarixi mobaynida vujudga kelgan va hozir ham faol mavjud bo'lgan uch buyuk jahon dinidan biri buddizm hisoblanadi. Buddizm miloddan avvalgi V asrda qadimgi Hindistonning shimoliy qismida — hozirgi Nepal va Hindistonning Bihar shtati hududlarida paydo bo'ldi. U boshqa jahon dinlaridan farqli ravishda, hech qanday yaratuvchi xudoga ishonchga emas, balki insonning o'z takomillashtirishi, aqliy va ma'naviy rivojlanishiga, ozodlikka erishish yo'llariga asoslanadi. Dunyoda taxminan 500 milliondan ortiq budda dinini qabul qiluvchilar mavjud bo'lib, bu uni eng keng tarqalgan dinlardan biriga aylantiradi. Budda ta'limoti asrlar davomida yuzlab faylasuflar, shoirlar va davlat arboblari chuqur ta'sirlangan, ulkan me'moriy va badiiy merosning yaratilishiga sabab bo'lgan, shuningdek, zamonaviy psixologiya va falsafa sohalari bilan ham qiziqarli muloqotga kirishgan. Buddizmning shakllanishi miloddan avvalgi VI–V asrlar oralig'iga to'g'ri keladi. Bu davr Hindistonda kuchli ijtimoiy va diniy o'zgarishlar

ro'y bergan, vedik braxmanizm ta'limotiga nisbatan keng e'tiroz va tanqid uyg'ongan, yangi ruhiy izlanishlar avj olgan bir davr edi. O'sha davrda kastalarga bo'linish, murakkab qurbonlik marosimlari va braxmanlar hokimiyatining mutloqligi kabi tuzumga qarshi norozilik kuchayib bordi. Sramana harakati deb ataladigan o'z-o'zini ruhiy intizomga solish asosidagi turli ta'limotlar keng tarqalib, ko'plab kimdir ruhiy haqiqatni izlab ovora bo'lgan. Aynan shu ruhiy muhitda Siddxarta Gautama degan bir kishi yangi ta'limot bilan chiqdi va insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirdi. [1, 23-b]Buddizmning paydo bo'lishi bilan bog'liq tarixiy manbalar, xususan Pali kanoni matnlari, Budda hayotini batafsil tasvirlaydi. Bu manbalarga ko'ra, ta'limot asoschisi Siddxarta Gautama miloddan avvalgi taxminan 563-yilda Shakya qabilasining hukmdori oilasida, Lumbini — hozirgi Nepalning Rupandexi tumani hududida — dunyoga kelgan. U shahzoda sifatida boy va hashamatli hayot kechirgan. Uning otasi Shuddhodana o'g'lini dunyoviy azob-uqubatlardan asrashga harakat qilib, uni saroy ichida qamab o'sishga majbur qilgan. Siddxarta yoshligida tabaqaviy farqlarga asoslangan jamiyatning murakkab tomonlaridan butunlay uzoq tutildi. Biroq saroy devorlaridan tashqarida hayotning qattiq haqiqati — kasallik, qarilik va o'lim — uni chuqur hayratga solib, hayot mazmuni to'g'risida chuqur savollar tug'dirdi. [2, 45-b]Rivoyatga ko'ra, Siddxarta o'ttiz yoshlarida saroydan chiqib, ruhiy qidiruv yo'liga kirdi. Dastlab u o'sha davrdagi braxman ustozlardan ta'lim oldi, so'ng o'ta qattiq tiyinchilik (askeza) amaliyotlarini sinab ko'rди, lekin bu yo'llar haqiqiy ozodlikka eltmasligini anglab, ulardan voz kechdi. Nihoyat, u Bodxgaya yaqinidagi bir Ashvattha (anjir) daraxti tagida chuqur mulohaza (meditatsiya)ga kirdi va yetti hafta davomida o'tirdi. O'sha payt u «uyg'onishga» erishdi — ya'ni insonning qayg'u-alamlarining sabablari va ulardan xalos bo'lish yo'lini to'liq idrok etdi. O'sha kundan boshlab u «Budda» — «Uyg'ongan» yoki «Ma'rifatli» degan nom bilan tanila boshladi. Bu voqea miloddan avvalgi taxminan 528-yilda ro'y bergan deb qabul qilinadi. [1, 31-b]Ma'rifatga erishgandan so'ng Budda Sarnath shahri yaqinidagi Chet o'rmonida — Gavazanlar Bog'ida — ilk marta ta'limotini yetti nafar kedrlik

askeza do'stlariga tushuntirdi. Bu voqea buddizm an'anasida «G'ildirakni aylantirish» deb ataladi va dharma — ya'ni ta'limot — ning rasmiy boshlovi hisoblanadi. Budda keyingi ellik yil davomida shimoliy Hindiston bo'ylab sayohat qilib, turli tabaqalardan — braxmanlar, savdogarlar, oddiy dehqonlar va hatto kambag'allardan iborat — keng auditoriyaga ta'limot o'qidi. U miloddan avvalgi taxminan 483-yilda Kushinagarada vafot etdi; bu hodisa buddizmda «parinirvana» — to'liq nirvana — deb ataladi. [3, 12-b]

Buddizmning asosiy ta'limotining poydevori To'rtta Oliy Haqiqat (Chatvari Aryasatyani) hisoblanadi. Ushbu haqiqatlar Budda Sarnathda ilk bor ta'limot berganida shakllangan va barcha budda yo'nalishlarida asosiy o'rin tutadi. Birinchi haqiqat — «Dukkha» — ya'ni hayot azob-uqubat bilan to'ladir. Buddizm bu yerda hayotni mutlaqo pessimistik ko'z bilan ko'rmaydi, balki insonning tabiat va hayot bilan munosabatidagi nomuvofiqliklarga, o'tkinchiliklarga diqqatni qaratadi. Tug'ilish, qarilik, kasallik, o'lim — bularning hammasi azob-uqubat (dukkha) ning shakllaridir. Ikkinchi haqiqat — «Samudaya» — azobning sababi istakning ortiqcha bo'lishida, ya'ni narsalarga, lazzatlarga, mavjudliqqa bo'lgan cheksiz chanqoqlikda (tanha)da yotadi. Uchinchi haqiqat — «Nirodha» — azobdan xalos bo'lish mumkin; bu xalos bo'lish chanqoqlikning batamom to'xtashi bilan nirvana holatiga erishish orqali sodir bo'ladi. To'rtinchi haqiqat — «Magga» — azobdan xalos bo'lishga eltuvchi yo'l mavjud bo'lib, u Sakkiz Qirrali Yo'ldan iboratdir. [4, 67-b] Sakkiz Qirrali Yo'l (Ariya Atthangikamagga) budda ta'limotining amaliy qismi hisoblanib, inson hayotini uch asosiy sohada — axloq, meditatsiya (aqliy tarbiya) va donolik nuqtai nazaridan tartibga soluvchi sakkizta qoidadan tashkil topgan. Birinchisi — To'g'ri Qarash (Samma Ditthi): To'rtta Oliy Haqiqat va karmani to'g'ri tushunish. Ikkinchisi — To'g'ri Niyat (Samma Sankappa): yaxshilik, mehr-shafqat va zarardan holi niyatlar asosida harakat qilish. Uchinchisi — To'g'ri Nutq (Samma Vacha): yolg'on gapirmaslik, shikoyat va behuda so'zlardan saqlanish. To'rtinchisi — To'g'ri Xatti-Harakat (Samma Kammanta): jonli mavjudotlarga zarar yetkazmaslik, o'g'irlik

va axloqsizlikdan voz kechish. Beshinchisi — To'g'ri Kun Kechirish (Samma Ajiva): hayotni faqat zararsiz kasblar orqali topib yashash. Oltinchisi — To'g'ri Sa'y-Harakat (Samma Vayama): yomon xususiyatlardan xalos bo'lishga, yaxshi xususiyatlarni rivojlantirishga intilish. Ettinchisi — To'g'ri Diqqat-E'tibor (Samma Sati): fikr, his va tana harakatlarini ongli kuzatib borish. Sakkizinchisi — To'g'ri Meditatsiya (Samma Samadhi): chuqur mulohaza va aqliy to'planish (jhana) darajalariga erishish. [2, 89-b]Sakkiz Qirrali Yo'l ikki haddan xoli bo'lgan «O'rta Yo'l» tamoyiliga asoslanadi: u ham o'ta hedonizm (huzur-halovatni quvish)dan, ham o'ta askeza (tanani qiynashdan) uzoqda turadi. Buddha o'zi ham dastlab askeza yo'lini tutib, keyin undan voz kechib, o'rta yo'lni tanlaganligini ta'kidlagan. Ushbu yo'l nafaqat insonning ichki kamolotini, balki jamiyatdagi o'zaro munosabatlarni ham tartibga soluvchi kompleks axloqiy-falsafiy dastur hisoblanadi. Buddist an'anasida bu yo'lni izchil amal qilish orqali inson yashirin haqiqatni idrok etib, azob-uqubat tsiklidan — samsaradan — chiqib ketishi mumkin deb hisoblanadi. [3, 44-b]

Karma tushunchasi buddizmning markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, u sanskrit tilida «ish-harakat» ma'nosini anglatadi. Buddizm ta'limotiga ko'ra, har bir insonning ongli ravishda amalga oshirilgan har qanday jismoniy, so'z yoki fikr harakati keyingi natijalar uchun «urug'» bo'ladi. Yaxshi niyat bilan amalga oshirilgan harakatlar yaxshi karma, yomon niyat bilan amalga oshirilganlar esa yomon karma hosil qiladi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, buddizmda karma deterministik, ya'ni oldindan belgilab qo'yilgan taqdir emas, balki ongli harakatlar orqali o'zgartirilishi mumkin bo'lgan dinamik jarayondir. Karma hindizmdan farqli ravishda buddizmda abadiy «jon» (atman)ning emas, balki shurning bir mavjudot shaklidan ikkinchisiga o'tishi jarayoni sifatida tushuntiriladi. [5, 102-b]Qayta tug'ilish (samsara) tushunchasi buddizmda karma bilan bevosita bog'liq. Samsara so'zma-so'z «oqib o'tish» yoki «aylana» ma'nosini anglatadi va mavjudotlarning cheksiz tug'ilish, hayot kechirish va o'lim zanjirini ifodalaydi. Buddizm ta'limotiga ko'ra, jonli mavjudotlar yaxshi yoki yomon karmalariga qarab olti samsarik soha

orasida — xudolar dunyosi, asuralar dunyosi, insonlar dunyosi, hayvonlar olami, och ruhlar olami va do'zax olami orasida — qayta tug'ilaveradi. Insonlar dunyosi ayniqsa muhim o'rin tutadi, chunki faqat inson o'z ongli harakatlari orqali nirvana sari yurishi mumkin, deb hisoblanadi. Buddistlar karma va samsara tushunchalarini dogmatik imon emas, balki nazariy tizim sifatida ko'rib, amaliy hayotda axloqiy harakatlar qilishga undaydigan manba deb tushunadi. [4,115-b]Nirvana buddizmning eng oliy maqsadi va eng qiyin tushunchalaridan biridir. Sanskrit tilida «o'chirmoq» yoki «sovitmoq» ma'nosini beradigan bu so'z, azob-uqubat va chanqoqlikning batamom so'ndirilishi holati sifatida ta'riflanadi. Nirvana samsara tsiklidan chiqib ketishni anglatadi. Biroq buddizmda nirvana o'lim yoki yo'q bo'lib ketish emas, balki barcha shartli mavjudotga xos azob-uqubat va noqaror holatlardan to'liq ozod bo'lish holatidir. Hali hayotda erishilgan nirvanaga «soqib nirvana» (sapadisesa nibbana), o'limdan so'ng erishilgan, boshqa tug'ilish imkoni qolmaydigan holatga esa «parinirvana» (anupadisesa nibbana) deyiladi. Buddaning o'zi hayotida nirvana holati sifatida tasvirlangan holat va uning o'limidan keyin erishilgan parinirvana holati buddist adabiyotida keng ko'lamda muhokama qilingan. [1, 78-b]Nirvana haqida turli buddist maktablar turlicha fikr bildirgan. Theravada an'anasida nirvana shartli olamning muqobili bo'lgan aql-idrokning asl holati sifatida tasvirlanadi. Mahayana buddizmida esa bodhisattva — ya'ni barcha tirik mavjudotlarning ozod bo'lishi uchun o'z nirvanasini keyinga qoldirgan shaxs ideali muhim o'rin egallaydi. Bu farq ikkala yo'nalishning nafaqat ta'limotiy, balki amaliy va axloqiy yondashuvlarida ham o'z aksini topgan. Nirvana moddiy ne'matlar emas, balki aqliy va ruhiy o'zgarish orqali erishiladigan holat ekanligi buddizm ta'limotining insonparvar va falsafiy mohiyatini namoyon etadi. [6, 33-b]

Buddizm ta'limotida barcha shartli mavjudotga tegishli uch asosiy xususiyat — Tilakkhana (Uch Belgi) — mavjud. Birinchisi — anicca (o'tkinchilik): mavjudotdagi barcha narsa doimiy ravishda o'zgarib turadi, hech narsa abadiy emas. Ikkinchisi — dukkha (qanoatsizlik yoki azob): o'tkinchi narsalarga yopishib olish insonni oxir-

oqibat azobga olib keladi. Uchinchi — anatta (o'z-o'z yo'qligi): barcha hodisalar o'zaro bog'liq shartlar mahsulidir, mustaqil va abadiy «o'z» mavjud emas. Bu uch tushuncha buddizmni boshqa diniy an'analardan farqlaydigan jihatlardan biri bo'lib, ular insonning o'z tabiatiga va atrofdagi olamga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi. Anatta tushunchasi, xususan, o'zlik illuziyasidan ozod bo'lish va mavjudotning o'zaro bog'liqligini (pratityasamutpada) anglash bilan bog'liq. [5, 134-b]

Pratityasamutpada, ya'ni «shartli kelib chiqish» yoki «o'zaro bog'liq sabab-oqibat» ta'limoti buddizm falsafasining o'zagi hisoblanadi. Bu ta'limotga ko'ra, hech bir hodisa mustaqil va o'z-o'zicha mavjud emas; har bir narsa boshqa narsalar bilan murakkab o'zaro sabab-natija munosabatida vujudga keladi. Pratityasamutpada o'n ikki bo'g'indan iborat zanjir sifatida tasvirlanadi: jaholat (avidya) dan boshlanib, shuurlanish, nom-shakl, olti his organi, aloqa, his, chanqoqlik, yopishib olish, mavjudlik, tug'ilish va nihoyat qarilik-o'limgacha davom etadi. Ushbu zanjirning istalgan bo'g'inini bartaraf etish — birinchi navbatda jaholat va chanqoqlikni yo'q qilish — butun samsara tsiklining buzilishiga olib keladi. Pratityasamutpada tushunchasi buddizmni nihilistik yo'nalishlardan (hech narsa yo'q degan qarashdan) ham, eternalistik yo'nalishlardan (hamma narsa abadiy degan qarashdan) ham farqlaydigan «o'rta falsafiy yo'l»ni ifodalaydi. [3, 67-b]Budda vafotidan so'ng uning shogirdlari ta'limotni Hindistonning turli burchaklariga yoyishni davom ettirdi. Buddizmning rasmiy manbalariga ko'ra, Budda vafotidan bir yil o'tgach birinchi buddist kengash (sobor) Rajagriha shahrida chaqirilib, ta'limot va monahlik qoidalarining yaxlit to'plami tuzildi. Miloddan avvalgi III asrda Maurya sulolasining qudratli hukmdori Ashoka Buyuk buddizmni rasmiy din sifatida qabul qildi va imperiya miqyosida buddizmni targ'ib qildi. Ashoka tosh ustunlari va qoyalardagi yozuvlar orqali buddizm axloq qoidalarini tarqatdi, monastir qurilishlarini moliyalashtirdi va turli davlatlarga budda missionerlarini yubordi. Aynan Ashoka

davrida buddizm Sri-Lankaga, Janubi-Sharqiy Osiyoga va G'arb davlatlariga yetib bordi. [7, 56-b]

Milod boshlarida buddizm Ipak Yo'li orqali Markaziy Osiyo va Xitoyga yoyildi. Xitoyda buddizm daoizm va konfutsianizm bilan uyg'unlashib, o'ziga xos Chan (Yaponiyada Zen) maktabi singari yangi yo'nalishlarni vujudga keltirdi. Koreya, Yaponiya va Vetnamga buddizm asosan Xitoy orqali kirib keldi. Tibet va Mongoliyaga esa buddizm VIII asrdan boshlab tarqalib, mahalliy shamanistik an'analar bilan uyg'unlashib Vajrayana (Tibetcha buddizm) shaklidagi o'ziga xos diniy an'anani shakllantirdi. O'rta asrlarda Hindistonda buddizm kuchsizlanib bordi va XV asrga kelib islomning tarqalishi va hinduizm ta'sirida deyarli yo'q bo'ldi. Biroq Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyoda buddizm bugungi kunda ham keng tarqalgan va jonli din bo'lib qolmoqda. [6, 89-b] Buddizm tarixida ikkita asosiy yo'nalish — Theravada va Mahayana — ayniqsa muhim o'rin tutadi. Theravada («Keksalar ta'limoti» yoki «Qadimgi yo'l») eng qadimgi va eng konservativ buddist maktab hisoblanadi. U asosan Sri-Lanka, Tailand, Myanma, Kambodja va Laosda tarqalgan. Theravada an'anasida Pali kanoniga sodiqlik, monahlik hayotining ustuvorligi va individual ozodlik — arxatlik — maqsad qilib qo'yiladi. Theravada buddizmi o'zini Budda ta'limotini to'g'ridan-to'g'ri saqlab keluvchi maktab deb hisoblaydi. Mahayana («Katta kemasi» yoki «Katta yo'l») esa miloddan avvalgi I asrdan boshlab Hindistonda paydo bo'lgan va Xitoy, Koreya, Yaponiya, Vyetnam va Tibetda keng tarqalgan. Mahayana ta'limotida bodhisattva ideali, ya'ni barcha tirik mavjudotlarning ozodligi uchun kurashuvchi ulug' ruh ideali markaziy o'rinni egallaydi. [4, 178-b]

Mahayana ta'limotida, shuningdek, shunyata — «bo'shliqlik» yoki «mohiyatsizlik» ta'limoti, Nagarjuna o'rnatgan Madhyamaka falsafasi va Yogachara maktabi kabi muhim falsafiy yo'nalishlar rivojlandi. Zen (Chan) buddizmi, Tibet buddizmi (Vajrayana), Sof Yer buddizmi (Jodo) kabi ko'plab maktablar ham

Mahayanadan rivojlangan. Uchinchi asosiy yo'nalish — Vajrayana yoki tantrik buddizm — Tibet va Mongoliyada keng tarqalgan bo'lib, u maxsus ritualistik amaliyotlar va guru-shogird an'anasiga tayanadi. Theravada va Mahayana o'rtasidagi asosiy farq — maqsadning kontseptsiyasi: Theravadada individual ozodlik (arxatlik), Mahayanada esa bodhisattva yo'li orqali barcha mavjudotlarning ozodligi maqsad qilinadi. [2, 156-b]

Buddizm o'z tarqalishi davomida rang-barang madaniyatlar bilan o'zaro ta'sirda bo'lib, katta madaniy va badiiy meros qoldirdi. Hindistondagi Ajanta va Ellora g'or ma'badlari, Shri-Lankadagi Sigiriya va Polonnaruva majmualari, Myanmadagi Bagan ibodatxonalari, Tailanddagi oltin stupalar, Tibetdagi Potala saroyi va Yaponiyaning Kioto shahridagi buddist ma'badlari — bularning barchasi buddizm ta'sirida yaratilgan arxitektura durdonalaridir. Buddha haykaltaroshligi ham alohida maktablarni vujudga keltirdi — Gandhara maktabi, xususan, ellinistik ta'sir ostida shakllanib, yunon va hind san'atini uyg'unlashtirgan betakror asarlar yaratdi. Sanchi stupasidagi tosh qo'yiqlik o'ymakorliklari, Ajantadagi devoriy rasmlar, Tibet tangkalaridagi nozik miniatyuralar — buddist san'atining o'ziga xos badiiy tili jahon san'ati xazinasiga bebaho hissa bo'lib qo'shildi. [7, 112-b]

Buddizm falsafasi zamonaviy g'arb madaniyatiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. XIX asrning oxirida Schopenhauer, Nietzsche va keyinchalik Heidegger kabi faylasuflar buddizm bilan faol muloqotga kirdi. XX asrda buddist meditatsiya amaliyotlari psixologiya va neyrobiologiya sohalari bilan qiziqarli muloqotga kirishdi. Jon Kabat-Zinning «ongli huzur» (mindfulness) dasturi buddist sati amaliyotiga asoslangan holda zamonaviy tibbiyotga kiritildi va keng tan olindi. Dalai-Lama XIV ning g'arb olimlari bilan dialog olib borishlari, zamonaviy budda falsafasi va kognitiv fan orasidagi kesishish nuqtalari tobora ko'proq tadqiqotchilarning e'tiborini tortmoqda. Buddizm dunyo talabining oshishi bilan o'zining ijtimoiy jihatlarini ham kuchaytirib, «Ijtimoiy buddizm» deb ataladigan

oqim orqali ekologiya, inson huquqlari va tinchlik harakatlari bilan uyg'unlashmoqda. [5, 201-b]Buddizm miloddan avvalgi III asrdan boshlab Ipak Yo'li orqali hozirgi O'zbekiston, Tojikiston va Afg'oniston hududlariga, ya'ni qadimgi Baqtriya va Sug'd davlatlariga kirib kela boshladi. Taxila (hozirgi Pokiston) va Gandhara viloyatlarida buddizm eng kuchli ta'sir o'tkazdi va bu hududlarda ko'plab buddist monastirlari va stupa komplekslari vujudga keldi. Termiz shahri yaqinidagi Qoratepada olib borilgan arxeologik qazishmalar bu hududda milodning dastlabki asrlarida faol buddist monastir hayoti bo'lganini tasdiqlovchi muhim dalillarni aniqladi. Fayoztepa, Dalvarzintepa va Ko'hna Termiz monastirlari O'rta Osiyo buddizmining yirik markazlari bo'lgan. [8, 34-b]

Qadimgi O'rta Osiyo buddist san'ati ham o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Bu hududlarda topilgan Buddha tasvirlari Gandhara va gupta davri san'ati ta'sirini aks ettiradi. Termizda topilgan buddist haykaltaroshlik namunalari va monastir arxitekturasi Kushon davri san'atining yuksak darajasini ko'rsatib, O'rta Osiyo Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasidagi muhim ko'prik bo'lganligini tasdiqlaydi. VII–VIII asrlarda islomning O'rta Osiyoga kirib kelishi bilan buddizm asta-sekin bu hududdan siqib chiqarila boshladi. Biroq buddizmning O'rta Osiyo madaniyatiga qoldirgan ta'siri — me'moriy yodgorliklar, san'at asarlari va falsafiy meros shaklida — hozir ham ilmiy jihatdan muhim o'rganish ob'ekti bo'lib qolmoqda. [8, 52-b]

Xulosa qilib aytganda, buddizm insoniyat tarixida eng qadimiy va eng ta'sirchan jahon dinlaridan biri sifatida alohida o'rin egallaydi. Uning vujudga kelishi qadimgi Hindiston jamiyatidagi ijtimoiy va diniy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Buddizm asoschisi Siddxarta Gautama inson hayotining ma'nosi va azob-uqubatlari sabablarini anglashga intilgan buyuk mutafakkir sifatida tarixda muhim iz qoldirgan. Uning ta'limoti insonni ruhiy poklanish va ma'naviy kamolot sari yetaklaydi. Buddizmning markazida inson va uning ichki dunyosi turadi. Dinning asosiy maqsadi insonni azob-uqubatlardan ozod etish va nirvanaga

erishtirishdan iboratdir. To‘rtta Oliy Haqiqat buddaviy falsafaning nazariy poydevorini tashkil etadi. Ushbu haqiqatlar inson hayotidagi muammolar sabablarini tushuntirib beradi. Sakkiz Qirrali Yo‘l esa mazkur muammolardan qutulishning amaliy dasturi sifatida xizmat qiladi. Buddizm axloqiy poklik, mehr-shafqat va donolikni eng muhim fazilatlar deb hisoblaydi. Karma haqidagi ta‘limot insonning har bir harakati ma‘lum oqibatlariga olib kelishini ta‘kidlaydi. Shu sababli buddizm insonni mas‘uliyatli va ongli yashashga undaydi. Samsara g‘oyasi esa hayotning uzluksiz davom etuvchi aylanish jarayonini ifodalaydi. Nirvana tushunchasi buddizmning eng oliy maqsadi sifatida talqin qilinadi. U moddiy boyliklarga emas, balki ruhiy ozodlikka erishishni nazarda tutadi. Buddizm falsafasi insonning o‘z ustida ishlashi orqali mukammallikka erishishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu ta‘limotda zo‘ravonlik va adovat qoralanadi. Tinchlik va bag‘rikenglik buddaviy axloqning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Buddizm turli xalqlar va madaniyatlar bilan uyg‘unlashib, keng hududlarga tarqalgan. Ayniqsa Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida u yirik diniy va madaniy kuchga aylangan. Theravada va Mahayana yo‘nalishlari buddizmning boy va ko‘p qirrali an‘anaga ega ekanligini namoyon etadi. Har ikki yo‘nalishning maqsadi insonni ma‘naviy kamolotga yetkazishdir. Buddizm san‘at, me‘morchilik va adabiyot rivojiga ham katta hissa qo‘shgan. Ajanta, Ellora, Bagan va Potala kabi yodgorliklar buning yorqin namunasi. Buddaviy san‘at insoniyat madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi. Buddizm g‘oyalari zamonaviy falsafa va psixologiya rivojiga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Meditatsiya amaliyotlari bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar markazida turibdi. Mindfulness kabi usullar buddaviy an‘analardan ilhomlangan holda keng qo‘llanilmoqda. Buddizmning insonparvarlik ruhidagi qarashlari zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. O‘zbekiston hududida topilgan buddaviy yodgorliklar ushbu dinning mintaqamiz tarixida ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Qoratepa, Fayoztepa va Dalvarzintepa kabi yodgorliklar buning yaqqol dalilidir. Bu yodgorliklar O‘rta Osiyoning qadimiy

sivilizatsiyalar chorrahasida joylashganini tasdiqlaydi. Buddizmning tarixiy merosini o'rganish mintaqamiz tarixini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur ta'limot insonni ezgulik, sabr-toqat va mehr-shafqatga chorlaydi. Buddizmning asosiy g'oyalari bugungi globallashuv davrida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. U inson va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shunday ekan, buddizm nafaqat diniy ta'limot, balki insoniyatning bebaho ma'naviy va falsafiy merosi sifatida katta ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.A. S. Sagdullayev — Qadimgi O'zbekiston madaniyati tarixi.
2. E. V. Rtveladze — O'rta Osiyo sivilizatsiyalari tarixi.
- 3.A. Muhammadjonov — O'zbekiston tarixi.
- 4.R. H. Sulaymonov — Qadimgi Baqtriya va Sug'd madaniyati.
- 5.B. Eshov — O'zbekiston davlatchiligi va sivilizatsiyasi tarixi.
- 6.N. Jo'rayev — Tarix falsafasi.
- 7.Q. Rajabov — Jahon dinlari tarixi.
- 8.U. Uvatov — Dinshunoslik asoslari.
- 9.A. Hasanov — Dinshunoslik.
- 10.M. Abdullayev — Falsafa va ma'naviyat asoslari.
- 11.O. Fayzullayev — Sharq falsafasi tarixi.
- 12.B. To'rayev — Jahon dinlari.
- 13.A. Ergashev — Falsafa.
- 14.N. Ibrohimov — Sharq diniy-falsafiy ta'limotlari.

15.M. Lafasov — Madaniyatshunoslik asoslari.

16.A. Azizxo‘jayev — Ma’naviyat va din.

17.S. Otamurodov — Ma’naviyat asoslari.

18.R. Murtazayeva — O‘zbekiston va jahon madaniyati tarixi